

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2021
Sayı/Hejmar/Issue: 4
e-ISSN 2717-8315
Rûpel/Sayfa Page: 61 -80

Cureya Nivîsarê/Makale Türü/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article
Dema Hatînê/Makale Geliş Tarihi/Received:
05.10.2021
Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/:
07.11.2021

Ayhan Yıldız Öğrt. Gör. Mardin Artuklu
Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı
ayhanmeretowar21@gmail.com
Orcid: / 0000-0002-8763-4182

Atıf: Yıldız, A. (2021). "Lîteratura Manaşî ya
Rêzimanîya Kurmancî û Zazakî û Rista Wê",
Kurdiyât, 4, 61 -80.

Citation: Yıldız, A. (2021). "Kurmanji and Zazaki
Literature and its Effect", Kurdiyât, 4, 61 -80.

LÎTERATURA MANAŞÎ YA RÊZIMANÎYA KURMANCÎ Û ZAZAKÎ Û RISTA WÊ

Ayhan YILDIZ

Puxte

Lêkolînerên ewrûpî ji nîvê duyem ê sed sala 19an ve dest bi xebatên zimannasîya kurmancî û dimilî kirîye. Pîranîya wan di serî de bi zimanê îngilîzî, peyre bi almanî, bi fransî û îtalî ne. Lêkolînên ku bi zimanên din ên ewrûpî hatine kirin jî ne di nav vê lêkolînê de ne. Lêkolînerên Rûs-yayê jî di heman salan de dest bi xebat û lêkolînên li ser rêzimana kurmancî û dimilî kirîye. Van lêkolînerên zemanê berê ev xebat û lêkolînên xwe di serdema xwe de wekî pirtûk li bajarên mîna London, Berlîn, Parîs, Roma û Moskoyê çap kirine. Herçiqas destpêka van xebatan li van welatan digihîje sed sala 19an jî, pîranîya wan ji serê sed sala 20î ve dest pê kirîye. Lêkolînerên ku bi zimanê erebî û tirkî xebatên xwe çap kirine, Yûsuf Zîya Paşa ne tê de hema hema hemûyan ji serê sed sala 20î ve dest bi van lêkolînan kirîye. Xebatên ewil ên bi kurmancî ku li ser rêzimana kurdî ne, bi muderrîsên medreseyan wan, ji sed sala 17an ve dest pê kirîye; bes hejmara herî zêde di sed sala 20î de derketîye. Gava lêkolînerên zimannasîya kurmancî û dimilî yên îro çavê xwe li vê lîteratura qedîm bîgerînin, helbet dê kulliyateke muhteşem bibînin. Çi heye ku digel vê dewletmendîya lîteraturê û digel ku zêdetirî 150 sal bi ser hin van xebatan de derbas bûye, hîna jî pîranîya wan nahên naskirin, li kurmancî yaxud dimilî nehatine wergerandin û çap-kirin. Lewre manaşê* nû ya vê lîteraturê ji ked û xebata van lêkolînên klasîk mehrûm maye û keda wan li erdê maye. Ji ber vê, vê gotarê hewl daye ku li gor derfetan xwe bigihîne wan, wan bide naskirin û ji bo lêkolînên nû yên rêzimanîya kurmancî û dimilî gera li lîteraturê hêsan bike.

Bêjeyên Sereke: Rêzimanîya kurdî, lîteratura qadê, lêkolînên çapkirî

* Bêjeya **manaşê** li herêma Xerzan bi wateya meydanê taybet a ku ser û berê wê nez êde fireh û dirêj e dihê bikaranîn. Gava ji bi zimanê tirkî dibêjin **alanyazın taraması**, yaxud literatür taraması, vê qadê destnîşan dikin. Lewre li şûna bêjeyên mîna meydan, qad, seha û hol, li vir bêjeya manaşê hatîye bikaranîn.

Kurmanci ve Zazacanın Alanyazını ve Onun Etkisi

Özet

Avrupalı araştırmacılar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kurmanci ve Zazacanın dilbilimi üzerinde çalışmalarına başlamışlardır. Çalışmaların çoğu başta İngilizce olmak üzere Almanca, sonra Fransızca ve İtalyanca'dır. Avrupa'nın diğer dillerinde yapılan araştırmalar bu makalenin dışında bırakılmıştır. Rusyalı araştırmacılar da aynı yıllarda Kurmanci ve Zazaca dilbilgisi üzerinde araştırmalara başlamışlardır. Bu klasik araştırmacılar çalışmalarını kendi zamanlarında Londra, Berlin, Paris, Roma ve Moskova gibi şehirlerde yayımlamışlardır. Çalışmalarını Arapça ve Türkçe yayımlayanlar, Yûsuf Ziya Paşa hariç neredeyse tamamı 20. yüzyılın başında bu araştırmalara başlamışlardır. Kurmanci olarak Kürtçe üzerine yazılan ilk çalışmalar, onların müderrisleriyle 17. yüzyıldan itibaren başlamıştır, ancak sayıca en fazla 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bugünkü Kurmanci ve Zazaca araştırmacıları bu kadim alanyazına göz gezdirdiklerinde şüphesiz görkemli bir kütülyatı göreceklerdir. Ne var ki bu zengin literatüre rağmen ve bu çalışmaların üzerinden 150 yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, hala da onların çoğu tanınmamakta ve Kurmanciye veya Zazacaya çevrilmemiş oldukları görülmektedir. Bu alandaki yeni alanyazını, bu klasik araştırmaların emeğinden mahrum kalmış, emekleri yerde kalmıştır. Dolayısıyla bu makale elinden geldiğince bu çalışmalara ulaşmaya çalışacak ve Kurmanci ile Zazaca dilbilgisi üzerine çalışmaya başlayacak olan araştırmacılara literatür taramasını kolaylaştıracaktır.

Anahtar Sözcükler: Kürtçe Dilbilgisi, Alanyazın, Basılmış araştırmalar

Kurmanji and Zazaki Literature and its Effect

Abstract

European researchers have started to the study on Kurmanji and Zazaki linguistics since the second half of the 19th. century. Most of the studies were English, German, French and Italian. Researches in other european languages is excluded from this article. Russian researchers made also have been start on Kurmanji and Zazaki linguistics in same time too. This classic researchers published their studies in cities like London, Berlin, Paris, Rome and Moskow in their own time. People who published their studies Arabic and Turkish started to this researches beginning of 20. century except Yûsuf Ziya Paşa. First studies which written Kurdish about Kurmanji started since 17. century but most of them appeared in 20. century. When nowadays Kurmanji and Zazaki researchers take a glance at to this ancient literature without doubt they will see an magnificent corpus. However, despite this rich literature and over 150 years have passed since these studies still most of them not recognized and not translated to Kurmanji or Zazaki. Therefore this literature in this branch deprived from these classic researchers' studies, their toil didn't reach place where it needed. Therefore this article will try to reach these studies and it will make easier to literature review for new researchers of Kurmanji and Zazaki grammar.

Keywords: Kurdish Grammar, Literature, Printed studies

Destpêk

Xebatên li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî, ji alîyê lêkolîner, mîsyoner û rojhilatnasên Ewrûpî, akademisyenên Kafkasî, pederên suryanî, alimên îslamî yên ereb û kedkarên kurdan ve hatine kirin. Berhemên cîyawaz ku li ser rêzimanîya kurmancîya jêr, kurmancîya jor, hewramî û dimilkî/zazakî hatine kirin, hinek di formata gotaran de hinek di formata pirtûkan de ne. Elîyê Teremaxî ne tê de, cara ewil bêtirê van lêkolînên li ser rêzimanîya kurmancî (a jor û jêr) û dimilî, ji alîyê mîsyonerên ewrûpî ve di sedsala nozdehan de hatine amadekirin. Piranîya van xebatan, li ser kurdîya kurmancî ne. Zimanê lêkolînan, ji zimanên dunyayê hem bi zimanên gelên ewrûpî hem bi zimanê gelên Rûsyayê hem jî bi zimanên gelên Rojhilat e. Li Rojava, ji zimanên ewrûpî, bi zimanê îtalî, fransî, almanî, û îngilîzî xebat hatine kirin. Li hêla Kafkasê, bi zimanê rûsî; li hêla Rojhilat, bi zimanê suryanî, erebî, farisî û tirkî berhemên rêzimanî hatine hilberîn. Di piranîya pirtûkên rêzimanîyê de ferhengok jî li dawîyê hatine zêdekirin. Piştî van zimanan, di sedsala nozdehan de bi kurmancîya jêr û jor û bi kirmancî/zazakî jî berhemên rêzimanîyê hatine nivîsîn.

Mauricio Garzonî (1734-1804) ku sala 1787an berhemeke rêzimanîya kurdî dinivîse û li Îtalyayê dide çapkirin, di dîroka lîteratura rêzimanîya kurdî de di sedsala 18an de li Ewrûpayê dibe danerê ewil. Piştî wî di sedsala 19an de bi dehan mîsyoner û efserên ewrûpî li ser rêziman û ferhengên kurmancî û dimilî xebitîne. Lêkolînerên brîtanî, emerîkî, fransî û almanî di vê biwarê de berhem dane. Wan bi giştî berê bala lêkolîn û xebata xwe, ne tenê daye ser yek dîyalektekê; belkî daye ser zêdetirî çend dîyalektan. Hetta hinekan ji wan, kurdî bi zimanê farisî re jî berawird kirîye.

Li kêleka mîsyoner û efserên ewrûpî ku li ser welatê kurdan, li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî xebitîne, akademisyenên Rûsyayê jî hene. Haçatur Abovyan (1848), Ferdînannd Justi (1880), Peter Lerch (1856) û A. Jaba (1860) çend ji akademisyenên kurdolog in ku girêdayî "Akademîya Imperatorîya Rûs" xebitîne.

Di nav alimên kurdan de piştî Elî Teremaxî (1591-1592), di sedsala nozdehan de Mela Mehmûdê Bazîdî (1797-1867), tevî ku bi akademisyenê kurdolog ê Petersburgê A. Jaba re di warê keresteyên kurdî de alîkarî kirîye, wî bi xwe jî li ser rêzimanîya kurdî berhem dane. Bi xêra danûstendina navbera A. Jaba û Bazîdî, gelek berhemên bingehîn û girîng ên mîna destnivîsa Mela Mistefa gîhaştina roja me. Mela Yûsufê Helqetînî (wî. 1791) dîsa yek ji wan lêkolînerên medreseyî yê kurdan e ku kurdîya kurmancî di biwarê rêzimanîya erebî de bi kar anîye. Ji alimên kurd ên medreseyên welatê Mela Hamîdê lawê Mela Xelîlê Sî'îrdî jî di wextê xwe de li ser ferheng û rêzimanîya kurdî xebitîye û wî gelek peyv û qayîdeyên rêzimanîyê dane Yûsuf Zîya Paşa; bes berhemeke wî bi dest neketîye.

Di destpêka qernê 20î de alimên kurdan, di pey Meşrûtiyeta II. de hewleke berbiçav li ser xebatên rêzimanîya kurdî daye, 'Emer 'Ewnî Efendîyê Xerpûtî (1865-?) sala 1912an li ser rêzimanîya kurdî berhemek amade kirîye. Li payîtexta dewleta Osmanî Stenbolê, Xelîl Xeyalîyê Motkî (1913) û Mehmed Mihrî Hilav (1918) jî di serdema xwe de li ser rêzimanîya kurmancî gotar nivîsîne. Cemîyeta Hêvî, (salên 1921ê) li Stenbolê pirtûkeke dersê çap kirîye.

Li hêla Iraqê, Seîd Sidqî Kaban ku sala 1928an li Bexdadê berhema bi navê *Muxtasar Serf û Nahweî Kurdî* çap dike, di biwarê rêzimanîya kurmancîya jorîn de berhema yekem dide. Seîd Sidqî Kaban, sala 1928an, rêzimanîya kurdî; Tewfîq Wehbî jî sala 1929an rêzimanîya kurdî çap dike. Nûrî Elî Emîn jî ji bo xwendîgehê, rêzimana dîyalekta kurmancîya jêrîn nivîsîye (Kurdo, 2013: 23). Piştî van, di salên 1960î de du zanyar balê dikêşin ku ew Îsmet Şerîf Wanlî û Cegerxwîn e. Kurdnasên dunyayê, çî ewrûpî çî jî rûsyayî, çawa ku li ser yek dîyalekteke kurdî xebitîne, wisa jî li

ser çend devok û dîyalektan bi hev re jî xebitîne.

Digel ku van zanyarên mezin ên dunyayê yên mîna S. A. Rhea (1827-1865), M. F. Justi (1880), Y. Zîya Paşa (1893), E. E. Efendîyê Xerpûtî (1912), E. B. Soane (1913), L. O. Fossum (1919), R. F. Jardine (1922), alimê keldanî L. P. Beidar (1926), D. N. Mackenzi (1961) û R. Lescot (1914-1975); ji lêkolînerên xwecihî ku bi kurmancî li ser rêzimanîya wî berhem dane Elî Teremaxî (1591-1592), Mela Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867), Mela Mistefa (ss. 19an), Xelîl Xeyalîyê Modanî (1913), Mehmet Mihrî, Seîd Sidqî Kaban (1920), Tewfîq Wehbî (1891-1984), Celadet Bedirxan (1893-1951), Kamuran Bedirxan (1953), Nûrî Elî Emîn (1956), Qanatê Kurdo (1960), Kemal Badıllı (1965) û Evdirehman Hacı Marif (1975) evqas xebatên hêja di wextê xwe de kirine û di serdema xwe de ew li çapê dane jî, piştî wan bi sedsalekê meriv dibîne ku navê wan û xebatên wan di xwendin û nixandina *lîteratura qadê* ya lêkolînerên rêzimanîya kurmancî û dimilkî de, cîyên xwe yên ku heq dikin nabînin.

Ji salên 2000î heta salên 2020 tenê li *Bakur* nêzî 45 lêkolîneran nêzî **47** pirtûkên rêzimanîya kurmancî û zazakî, bi kurmancî, dimilî û tirkî nivîsîne; bes piranîya wan jî cih nedaye vê *lîteratura* muhteşem a vê qadê. Lêkolînerên zanîngehên Tirkîyeyê ku piştî salên 2000î li ser zimannasîya kurmancî tezan dinivîsin, dîsa nekarîne bi temamî mafê vê lîteraturê bidin. Ev *ihmal* wekî **pirsgirêkekê** li pêşberî lêkolînerên zimannasîya kurmancî û dimilkî ye. Bivê nevē dildarên rêzimanîya kurmancî û dimilkî bi vê rewşê dilteng dibin; di hişê wan de guman der dibin û bê hemdî xwe dipirsin: “Gelo lêkolînerên qada rêzimanîya kurmancî û dimilî, van xebatên qedirbilind di lîteratura lêkolînerên xwe de çima bi cih nakin?” Wekî ku lêkolînerên kurmancîaxiv û dimilîaxiv li pêşberî wan zanyarên dildar û kedkarên dilsoz bêwefatîyê bikin xuya dibe.

64

Çawa ku Doğanay (2015) amaje pê dike, lêkolînerên zanistî, bi **pirsan** dest pê dikin (Doğanay, 2015: 21). Ji ber vê egerê, vê *lêkolîne* ev rewş wekî **pirsgirêkeke** sereke ya vê gotarê li qelem daye û hewl dide ku bi danasîna xebatên vê lîteratura qadê, heqqê wan bide. Lewre li vir vê pirsê cîyê xwe girt: “Gelo rista van xebatên klasîk ên rêzimanîya kurmancî û dimilî di raborîya dîrokî ya zimannasîya kurmancî û dimilî de çi ye?”

Meriv dikare li ser bîngeha vê pirs û **pirsgirêkê** dirêjî bide mijarê û bi nîyeta mereqê bipirse bê ka gelo heger Garzonî (1734-1804) dest bi rêzimana kurdî nekira, lêkolînerên dunyayê yên mîna îngilîz, alman, fransî, rûs, ereb, suryan, ermen û tirkî jî dê hewl bida ku ew jî li ser rêzimanîya kurdî bixebitîna? Heger van zanyarên dunyayê, her yekî bi zimanê xwe li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî berhem nenivîsîna, gelo dê axiverên kurmancî û dimilî tiroş bikira ku li ser zimanê xwe bikevin lêkolînerên zimannasîyê? Helbet ev pirs gelek girîng in û pêdivîya wan her û her bi bersivandinê heye.

Piştî hîlbijartin, neqandin û dîyarkirina pirs û **pirsgirêka** lêkolîne, çawa ku Kuzu (2013) amaje pê dike, dor dihê ser wê hêla lêkolîne ku lêkolîner divê *danasîn*, *gîştîkirin* û **bitixûbkirina** problema lêkolîna xwe dîyar bike (Kuzu, 2013: 23). Di vê xebatê de tenê ew xebatên rêzimanîya kurmancî ku wekî *pirtûk* hatine nivîsîn û çapkirin bûne mijara lêkolîne; *gotarên* têkildarî rêzimanîyê li derî wê hatine hiştin. Digel vê ew xebatên ku bi zimanê suryanî, farisî û ermenî hatine nivîsîn û lêkolînerên ku li welatên mîna Avusturya, Hollanda, Danimark, Siwêde welatên din ên Ewrûpayê hatine kirin, ne di nav tixûbê vê lêkolîne de ne. Herçi qas hin xebatên li Rûsyayê ku berî Şerê Mezin ê Dinyayê hatine kirin li vir behsa wan dê bihê kirin jî, ew xebatên ku piştî serdema vî şerî hatine kirin jî li derveyî vê lêkolîne hatine hiştin.

1 Divê li vir bihê bibîrxistin ku lêkolînerên bi zimanê tirkî yên li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî gîştî ji aliyên axiverên kurmancî û dimilî ve hatine kirin.

Piranîya lêkolînên têkildarî rêzimanîya kurmancî û dimilî, bi zimanên derî kurmancî û dimilî hatine kirin. Garzonî (1734-1804) ne tê de, lêkolîneran hîna di nivê yekem ê sedsala 19an de xebatên xwe çap û belav kirine. Zêdetirî sedsalê bi ser xebatên wan de derbas bûye û çawa ku berhemên wan gihastina roja me, dibe ku karîgerîya wan li ser lêkolînên rêzimanîya navbihurî hîn jî berdewam bikira. Bi tu awayî ne maqûl e ku lêkolînerên nû, di *lîteratura qadê* ya lêkolînên xwe yê li ser zimannasîya kurmancî û dimilî de cih nedin wan referansan. Heta nuha piranîya van berhemên kevnaresî û klasîk ên zanyarên dunyayê, bi destê lêkolînerên kurmancîaxiv û dimilîaxiv nediketîn; lêbelê îro piranîya pdfyên wan peyde dibin. Mixabin heta niha ev berhem ne li kurmancî hatine wergerandin ne jî li dimilî. Ev ku heye, bi serê xwe *sersarîyek* e. Digel ku axiverên kurmancî ên Bakur û axiverên dimilî dikarin ji berhemên ku bi zimanê tirkî hatine nivîsîn mifa wergirin, axiverên din ên kurmancîya jêrîn ên Rojhilat û Başûr û axiverên kurmancîya naverast nikarin ji wan mifa wergirin. Herçiqas axiverên kurmancî yê Rojhilat û Başûr dikarin ji xebatên bi zimanê erebî û farisî mifa wergirin, kurmancîaxiv û dimilîaxivên Bakur nikarin. Bi tevî van arîşeyan, mifawergirtina ji berhemên rêzimanîya kurmancî û dimilî ku bi zimanên mîna îtalî, îngilîzî, fransî û almanî hatine nivîsîn dîsa pirsgirêk e. Heta ew li kurmancî û dimilî nehên wergerandin, mifawergirtina ji wan zehmet e. Bivê nevé pêwist e ku ev pirsgirêk bihête **çareser** kirin. Helbet karê vê lêkolînê ne ew e ku ji van hemû pirsgirêkan gişt re çareserî bibîne; bes dê hewl bide ku van berheman bide naskirin, cîyê wan ê di raborîya rêzimanîya kurmancî û dimilî de destnîşan bike û girîngîya van xebatan raberî zanyaran bike. Çunkî gava ev berhem gişt bihên amadekirin, “kullîyat” eke muhtesem û biheybet ji bo zimannasîya kurmancî û dimilî derdikeve manaşa lîteraturê.

Di vê lêkolînê de navê berhemê, nivîskarê wê, zimanê wê, sal û cîyê çapa wê dê bihên nas- kirin. Ji ber ku ev lêkolîn dikeve bin banê lêkolînên kalîtatîf, dê nede ser şopa hîpotezan; bes dê **daneyên** xwe ji **unîversaya** (kewna/qada) nivîskî wergire û analîzên xwe li ser vê bingehe bike. Lewre ev lêkolîn dê li ser bingeha *modela lêgerînê* dest bi pêvajoya lêkolînê bike. Qada lêkolînê helbet ew xebatên klasîk in ku ji serê sedsala 19an ve zanyarên dunyayê û yê welatê kurdan ew bi zimanên cîya û cihê nivîsîne.

Ji bo her lêkolîneke zanistî serê pêşî yê lêkolînê, pêwist e lêkolîner nav û nîşanên xebatên berî lêkolîna xwe zikir bike. Lêkolînerêk gava mijara xwe ya lêkolînê dîyar kir, êdî dest bi berhevkirin û lêgerîna li materyalên têkildarî mijarê dike. Lewre ev lêgerîn hewil dide ku wan zanyar û xebatên wan ku di lîteratura vê qada wî/wa ya lêkolînê de hatine nivîsîn wekî *lîteratura vê gotarê* tesbît bike (Pilatin & Çelik, 2019: 237). Divê li vir, di destpêka gera li **lîteratura qadê** de cih ji navê C. J. Edmonds re bihê dayîn ku wî xebata xwe ya bi navê *A Bibliography of Southern Kurdish 1920-1936* amade kirîye û sala 1937an li Londrayê çap kirîye. Zanyarê pêşî yê ku ji bo lîteratura qadê ya rêzimana kurdîya Başûr bîblîyografîyek bi zimanê îngilîzî amade kirîye, dibe ku ev lêkolîner be. Peyre wî îca xebata xwe ya *A Bibliography of Southern Kurdish 1937-1945* amade kirîye û sala 1945an li Londrayê çap kirîye. D. N. Mackenzie bi navê *A Bibliography of Southern Kurdish 1945-1955* lêkolînek di vê biwarê de kirîye û sala 1957an çap kirîye (Tan, 2005: 66).

Li gor daneyên a niha yê ber destê me Ewrehmanî Hacî Marif cara ewil bi xebata xwe ya *Raberî Serçawe Le Barey Zimanî Kurdîyewe* di vê biwarê de xebitîye. Komarî Êraq Wezaretî Roşenbîrî û Rageyandin Dezgay Roşenbîrî û Belawkirdinewey Kurdî, ev xebata wî sala 1989an li Bexdayê belav kirîye.² Çiqas gotar û pirtûkên li ser gramera kurmancî, soranî û dimilî ku li Sûrî, Başûr, Ewrûpa, Iraq, Sûrî û Rûsyayê hatine çapkirin gişt tesbît kirine, ew dane naskirin û wek pirtûkeke serbixwe

2 Sipas bo Mamoste Hêmin Omar Xoşnaw ku pdfya vê pirtûkê ji bo vê xebatê ji me re rewane kir.

çap kirîye. Meriv dikare wê wekî berfirehtirîn lêkolîna li ser lîteratura qada rêzimanîya kurdî li qelem bide. Wî ev xebata xwe tenê bi danaskirina gotar û berheman bi tixûb kirîye; analîzeke giştî li ser wan nekirîye.

Rohat Alakom (1991), di xebata xwe ya *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmiş (1787-1987)* de navên gelek lêkolînên têkildarî lîteratura qada rêzimanîya kurdî dane. Bilal Şimşir (2009), di lêkolîna xwe ya bi navê *Kürtçülük 1787-1923* de xwe gihandîye gelek xebatên têkildarî vê lîteraturê. Newzad Hirorî (2008) bi navê *Bibliografya Nivîsarên li ser Zimanê Kurdî* xebateke pêşkêş kirîye û Kurdish Library ew li Stockholmê çap kirîye ku bi giştî wî navê gotarên kovar, rojname û malperên dijîtal berhev kirîye. Abdülmecit Tuğrul (2010), di lêkolîna xwe ya akademîk a *Batı'da Kürdoloji Çalışmaları ve Kurumları* de cih daye gelek berhemen têkildarî lîteratura vê qadê. Wî ev xebata xwe wekî texzeke masterê pêşkêşî İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı kirîye.

Qanatê Kurdo (2013) jî di xebata xwe ya *Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî* de cîyekî berfireh daye lêkolînerên klasîk ên dunyayê ku li ser rêzimanîya kurmancî xebitîne. Ahmet Kırcan (2019) di lêkolîna xwe ya bi navê *Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması* ku wekî teza doktorayê pêşkêşî D. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı kirîye de navên gelek xebatên li ser kurmancî û zazayî ku di beşa lîteratura lêkolîna xwe de qeyd kirine. Samî Tan (2019) di lêkolîna xwe ya akademîk a bi navê *Analîza Du Xebatên Destpêkî yê Rêzimana Kurmancî* de beşa duyem bi temamî ji bo raborîya xebatên li ser zimanê kurdî veqetandîye û wî ev xebat li gor dora wan a dîrokî heta dawîya sedsala 20î rêz kirine. Ahmet Kırcan (2021) di pirtûka xwe ya bi navê *Zazakî de Karî* de nav û nîşanên gelek xebat û lêkolînên vê lîteraturê derbirîye.

Piştî van agadarîyên bingehîn, êdî dor hat ser gera li numûne û daneyên unîversaya qadê.

1. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî

Li vê derê berhemen ewil ên rêzimanîya kurmancî û dimilî ku hatine rêzkirin, rêza wan a dîrokî li ber çavan hatîye girtin û li gor cûreyên zimanê ku hatine nivîsîn dê ev berhemen bîne danasîn.

1.1. Xebatên li Ser Rêzimanîya Kurmancî bi Zimanê Îtalî

- **Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda:** P. Maurizio Garzoni ku rojhilatnasekî îtalîyanî ye, sala 1787an, li Romayê, di Çapxaneyê Congregazione de bi zimanê îtalî ev pirtûk daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 358). Bi vî awayî wî berê bala geştîyar û zanayên ewrûpî kêşayê ser zimanê kurdî. Bi qasî daneyên ber destê me, heta dawîya sedsala hijdehan, li Ewrûpayê zanayarekî ku li ser rêzimanîya kurdî xebateke zanistî kiribe, naxuye. Ev kitêb 287 rûpel e û ji kurteyêke rêzimana kurdî û ferhengeke îtalî-kurdî pêk tê. Naveroka wê jî ji pêşkeriyek (r. 1-10), derbareyê alfabe ye da (r. 11-16), jimare (17-18), nav (r. 19-26), kirdar (r. 27-45), xîştaya/tabloya cihnavan (r. 45-54), navê werzeyên/demsalên salê û rojên hefteyê û endamên bedenê û hwd. (r. 54-62), hinek riste ji bo giftûgo (r. 62-74). Di dawîya rêzimanê de wek paşko, ferhengeke îtalkî-kurdî heye ku nizîkî 220 rûpel û 4600 wişe/beje ye (Marif, 1989:267).

- **Grammatica e Dizionario Della Lingua Kurda:** Alexandro Coletti ev berhemen amade kirîye. Navê wê bi kurmancî dibe *Rêziman û Ferhenga Zimanê Kurdî*. Coletti wisa plan kirîye ku berhema xwe ji du cildan pêk biîne: Cildê ewil rêzimana kurdî, ê duyem jî ferhenga kurdî-îtalî. Çi heye ji ber ku Coletti di sala 1985an de wefat kirîye, xebata wî nîvçe maye (Alakom, 1991: 31).

1.2. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî bi Zimanê Îngilîzî

- **Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakkari District:**³ S. A. Rhea ev xebat kirîye û wek cih û sala çapê, Jaos-1872 hatîye nivîsîn (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 256). Wisa dîyar e ku ev, lêkolîna ewil e ku bi zimanê îngilîzî li ser kurdîya kurmancî hatîye kirin. Rhea di salên 1851-1865an de li Hekarîyê maye û peyre ev berhem nivîsîye. Wî ferhengê kurdî-îngilîzî jî lê zêde kirîye. Beşa rêzimanîyê pêncî rûpel; ferheng bîst rûpel e (Kurdo, 2013: 21). Ev xebat sala 1869an ji “American Oriental Society” re hatîye pêşkêşkirin û di “Journal of The American Oriental Society” de hatîye çapkirin (Tan, Yekemîn Berhema Rêzimana Kurmancî ya bi Îngilîzî, 2018:).

- **Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language:** E. B. Soane, sala 1913an, li Londonê, bi zimanê îngilîzî daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 362). Fotoyê berga vê pirtûkê li ber destê rayedarên Enstîtuya Kurdî ya Parîsê heye, dîyar e ku dê eslê wê jî li ber destê wan hebe.⁴ Ev kitêb 280 rûpel e û nivîskarê wê, tê da hewl daye ku sinûrê morfolojî û bêjeyan, di nav dîyalekta kurmancîya jor û xwarê da bikêşe. Ev rêzimanîya Soane, ji sê beşan pêk hatîye: Beşa yekem, fonetîk (r. 1-6), morfolojî (r. 6-94), beşa duyem sîntaks (r. 95-112) e. Di van beşan de hinek folklor û helbestên kurdî bi kurmancîya jor û xwarê tomar kirine û wergerane ser zimanê îngilîzî (r. 113-120). Beşa sêyem ferhengê îngilîzî-kurdî (r. 170-280) ye ku bi piranî ji bêjeyên kurmancîya jor pêk hatîye (Marif, 1989: 284). Wisa xuya ye ku ev xebata yekem a bi îngilîzî ye ku di serê sedsala 20. de hatîye kirin.

- **Elementary Kurmanji Grammar (Sulaimania District):** Nivîskarê vê xebatê, E. B. Soane ye û wî pirtûka xwe sala 1919an li Bexdadê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 356). Serdar E. B. Soane (1881-1923), sala 1902yan hatîye Îranê. Li wê derê hînî farisî û zimanê kurdî dibe. Li Mezopotamya û Kurdistanê, navê wî wekî kurdekî muslim, derbas bûbû. Ew yekemîn brîtanî ye ku du rêzimanên kurdî nivîsîne (Akin, 2013: 43). Ev kitêb 197 rûpel e, 86 rûpelên wê di derbareyê rêzimanîyê de ye, bi piranî jî li ser morfolojîyê ye. Wekî paşko jî, ferhengê îngilîzî-kurdî nivîsîye (Marif, 1989: 283).

- **A Practical Kurdish Gramer:** L. O. Fossum ev lêkolîn kirîye û di sala 1919an li Massachusettsê daye çapkirin. Fossum ku misyonerekî emrîkî ye, rêzimana xwe li ser kurmancîya Mukrî û Mehabadê amade kirîye û ferhengê jî li dawîya wê bi cih kirîye (Kurdo, 2013: 21). Pdfya vê berhemê li ber destê me heye. Di vê berhemê de fonolojî, morfolojî û sentaksa kurdî ya jêrîn li pêş e. Ji mînakên kurdî ku bi alfabe ya erebî di berhemê de cih girtine dîyar e ku gramera kurdî, li ser kurdîya soranî hatîye dayîn. Bi tevî vê, mînakên zimanê suryanî jî bi alfebeya xwe ya xweser di berhemê de cih girtine. Di dawîya berhemê de digel hîn metnên kurt ên soranî, bi navê *Zembîlfiroş* û wergera *Încîla Yuhenna Bab 1ê* cih girtîye.

- **Bahdînan Kurdmanji: a Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mousul Division and Surtuondîng Districs of Kurdistan:** R. F. Jardine ev xebat kirîye. Li binê vî sernavî jî ev heye: “By Captain R. F. Jardine, Assistant Political Officer, Dohuk”. Government Press ew di ala 1922yan de li Bexdadê çap kirîye. Ev berhema wî, li ser kurmancîya Mûsilê ye. Digel ku kurt e jî wek baştirîn rêzimana kurmancî ya Mûsilê dihê hesabandin. Jardine di pêşgotinê de bi kurtî behsa dîyalektên kurdî û cografyaya wan kirîye, hinek atlasa wan bi awayê vegotina nivîskî destnîşan kirîye Xebat 114 rûpel e û ji keresteyên zarê kirmancî, navçeya Badînanê ye û ji van beşan pêk hatîye: Morfolojî (r. 2-41), Sîntaks (r. 41-44), Jardine ji rûpelê 49an heta 64an metnên kurmancî bi alfabe ya latîn a bi teşeyê îngilîzî nivîsîne û wateya wan a îngilîzî daye. Ferhengê kurdî-îngilîzî (r. 65-114) jî

tê de heye.⁵

- ***A Bibliography of Southern Kurdish 1920-1936***: C. J. Edmonds ev xebat amade kirîye û sala 1937an li Londrayê çap kirîye. Edmonds di nav salên 1935-1945an de di Wezîrîya Karên Deve ya Iraqê de wekî şewirmend kar kirîye, di nav salên 1951-57an de di Beşa Lêkolînên Şarqiyat û Efrîqayê ya Zanîngeha Londrayê de dersên kurdî dane. Wisa xuya dibe ku vî lêkolerî cara pêşî ji bo lîteratura qadê ya rêzimana kurdî Başûr biblîyografîyek bi zimanê îngilîzî amade kirîye.

- ***A Bibliography of Southern Kurdish 1937-1945***: C. J. Edmonds ev xebat amade kirîye û sala 1945an li Londrayê çap kirîye (Tan, Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî, 2005: 66).

- ***A Bibliography of Southern Kurdish 1945-1955***: D. N. Mackenzie ev lêkolîn kirîye û sala 1957an çap kirîye (Hassanpour, 2005: 686).

- ***Kurdish Dialect Studies (Draft)***: D. N. Mackenzie ev lêkolîn kirîye û li Londonê, sala 1957an çap kirîye. Ev kitêb 296 rûpel e û tê da bi dûredirêjî li ser fonetîk, morfolojî, bêjedanîna ji dîyalekta xwarê ya kurdî vekolîn hatîye kirin. Keresteyên axaftina Silêmanî, Warmawe, Bîngird, Pişder, Mukrîyan, Hewlêr, Rewandiz, Xoşnaw û hwd. tê de hene (Marif, 1989: 274).

- ***A Kurdish Grammar, Descriptive Analysis of the Kurdish of Sulaimaniya, Iraq***: Mc Carus E. N. ev lêkolîn kirîye, li New Yorkê, sala 1958an çap kirîye (Bedirxan & Lescot, Kûrtçe Grameri, (?): 356). Kitêb ku li ser şeweya Silêmanî ye û 138 rûpel e, ji pêşekîyeke ku lêkolîneke di derbareyê zimanê kurdî (3-5) de ye û kurtyeke di derbareyê nivîsîna kurdî de û alfabeya 'erebî (r. 6-12) da ye, fonetîk (r. 13-44), morfolojî (r. 45-82), wişeronan (r. 82-91), sîntaks (r. 92-106) e. Di dawîya wê de navê wan çavkanîyên ku di derbareyê zimanê kurdî de ne heye. Ji rûpelê 117an heta 138an, beşa ferhenga kurdî-îngilîzî cih girtîye (Marif, 1989: 277).

- ***Kurdish Dialect Studies I***: D. N. Mackenzie ev xebat kirîye û sala 1961ê li Londonê Oxford Unisersity Press çap kirîye (Bedirxan & Lescot, Kûrtçe Grameri, (?)357). Kitêb du beş e. Beşa yekem derbareyê dîyalektên kirmancîya xwarê de ye, beşa duyem li ser dîyalekta kirmancîya jorê ye. Lêkolîner di lêkolîna xwe ya li ser dîyalektên kirmancîya xwarê kirîye, ji bo her beşeke dîyalektê jî navo navo ji bo zaravayên cografî danîye: Silêmanî, Warmawe, Bîngird, Mukrî, Hewlêr û Rewandiz... û bi heman awayî ji bo kirmancîya jor jî kirîye: Sûrcî, Agirî, Amêdî, Zaxo... Di lêkolîna kurmancîya xwarê de, bi zafî şeweya Silêmanî bi kar anîye. Ji bo kurmancîya jor jî şeweya Agirî kirîye binaxe... Wî di vê lêkolînê da her dîyalektek dabeşî du feslan kirîye ku ew jî fonetîk û morfolojî ne. Di beşa fonetîkê de ji bo dîyalekta kurmancîya xwarê 9; ji bo kurmancîya jor wî 8 dengên bizwên dîyar kirine. Bi awayekî firawan li ser morfolojîyê xebitîye û bi taybetî girîngî daye ser kirdarî (Marif, 1989: 274).

- ***The Dialect of Awraman***: D. N. Mackenzi ev xebata xwe sala 1966an li Londonê çap kirîye. Wî di fonetîkê de daye ser şopa şeweya Hewramî û 36 dengên nebizwên (nedengdêr) û 10 dengên bizwên (dengdêr) dîyar kirine û di tabloyekê da cure û awayê derbirîna wan nişan daye. Di beşa morfolojîyê de bi piranî basa pêşgir, paşgir, cihnavê likaw/pevedudanî û cureyên gerdana kirdarî dîyar kirîye... Di sîntaksê de bi kurtî li ser riste û wergêrana wan a bi îngilîzî agehî daye. Di vê behsê da nexşeyeke Hewramanê jî kêşaye (Marif, 1989: 274).

- ***Kurdish Basic Course Dialect of Sulaimania Iraq***: Jamal Jalal Abdulla and Ernest N. McCarus ev xebat kirîye, li Michiganê, sala 1967an çap kirîye. Kitêb 482 rûpel e û ji komelê dersan ku li ser binaxeya şerha rêziman hatîye danîn û ji bo fêrkirina zimanê kurdî hatîye amadekirin (Marif, 1989: 271).

- ***Borrowing and Variation in a Phonological Description of Kurdish***: Margret Kahn ev ber-

hem nivîsîye û li Michiganê, sala 1976an çap kirîye. [*Hinek Riwalet û Wergirtina Hemecûrî Fono-lijîya Kurdî*]. Kitêb 60 rûpel û nameya *doktorayê* ye û li ser fonetîk û fonolojîya zimanê kurdî ye (Marif, 1989: 277).

- **Some Fundamental Rules of Kurdish Syntax Structure:** Wirye ‘Umer Emîn ev lêkolîn kirîye û li Londonê, sala 1976an çap kirîye. [*Çend Yasayên Binecî Dariştî Riste di Zimanê Kurdî da*] ye, 32 rûpel e ku Emînî, bi şêwazeke zanistî li ser sazûna risteyên kurdî zanînên xwe nivîsîne (Emîn, 2009: 37).

- **A Mini Grammar of Zaza:** Gernot Windfuhr ev xebat amade kirîye û sala 1976an (Unpublished) hatîye çapkirin.

- **Standard Kurdish Grammar:** Akrawî F. R. ev kitêb nivîsîye, sala 1982yan li Londonê çap kirîye û gişt 200 rûpel e û li ser du dîyalektên sereke yê kurdî, kurmançîya xwarê û jorê ye. Lêkolînerî di vê berhemê de geşkirina zimanê edebî yê hevgirtî yê kurdî girtîye ber çavan (Marif, 1989: 261).

- **A Grammar of Dimilî (Also Known as Zaza):** Terry Lynn Todd bi vî navî xebatek kirîye û li Almaniyê çap kirîye. Todd, sala 1985an ev xebat wekî *tezeye doktorayê* pêşkêşî University Michigan kirîye. Wî jî mîna Oscar Mann, dimilî wekî “zimanekî serbixwe” li qelem daye û ji bo nivîsandina dimilî, alfabeya li ser şopa alfabeya tirkî tercîh kirîye

- **Learn Kurdish A Multi-Level Cours in Kurmanji:** Baran Rizgar ev berhem amade kirîye û sala 1996an Londonê bi Lithospher Print û Production Networkê daye çapkirin. Pdfya vê berhemê jî heye.

- **The Decay of Ergativity in Kurmanji:** Margreet Dorlejin ev berhem amade kirîye û Tilburg University Press ew di sala 1996an de li Tilburgê çap kirîye (Aydoğan, 2013: 350).

1.3. Lêkolînen li Ser Rêzimanîya Kurmancî bi Zimanê Fransî

- **Etudes Philologiques de la Langue Kurde (Dialecte Suleimanie):** A Chodsko ev xebat nivîsîye û di sala 1857an de li Parîsê çap kirîye (Alakom, 1991: 48).

- **Recueil de Noties et Resits Kourdes:** A. Jaba lêkolîn amade kirîye û di sala 1860î de li Petersburgê çap kirîye (Alakom, 1991: 98).

- **Hin Not li ser Bêjeyên Bîyanî di Kurdî de:** Ferdinand Justî ev xebat amade kirîye û di sala 1873yan de li Parîsê çap kirîye. Wî di sala 1878an de jî li heman bajarî xebata xwe ya bi navê *Navê Sewalan bi Kurdî* çap kirîye (Alakom, 1991: 36). Justî di salên 1880î de xebeateke xwe ya din li ser *gramera kurdî* çap kirîye (Özdemir & Askeroglu Arslan, 2018).

- **Grammaire Kurde:** Alimê keldanî, L’Abbé Paul Beider, sala 1926an, li Parîsê, ev lêkolîna xwe çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 363). Paul Beider ku bi eslê xwe ji bajarê Mûsilê ye, cara ewil balê dikêşe ser *zayenda* kurmançî. Pirtûka wî li ser devoka Zaxo û Cizîrê ye û wî ev xebata xwe sala 1926an derxistîye (Akin, 2013: 43). Lêkolîn 77 rûpel e, li ser şêweyên kurdîya Mûsulê ye û ji pêşekî, beşa fonetîk, beşa morfolojî, şîrên kurdî, ferhengokeke kurdî-fransî pêk hatîye (Marif, 1989: 263).

- **Langue Kurde, Premiere Anne, Tome I-II:** Kamuran Bedirxan ev xebat wekî pirtûka dersê amade kirîye û di sala 1953yan de li Parîsê çap kirîye (Şimşir, 2009: 101).

- **Recherches sur les Dialectes Musulmans. II. Recherches sur les Dialectes Persans par E. Berêsine prof de Lengue Tuque a l’Université de Casan. Pt. I-III. Casan.:** A. Bennîngson ev lêkolîn nivîsîye û li Imprimerie de l’Université, sala 1953yan çap kirîye. Bergê yekem ê vê kitêbê 158 rû-

pel, bergê duyem 89 rûpel û bergê sêyem 149 rûpel e. Nivîskar di bergê yekem de basa dîyalekta kurdî ya rojhilat, dîyalekta kurdî ya rojava (r. 138-158) kirîye. Di bergê duyem da zimanê kurdî yê Xorasanê (r. 25-31) û zimanê kurdî yê Mûsulê (r. 32-38) kirîye. Bergê sêyem jî ji ferhengokê pêk hatîye (Marif, 1989: 262). Î. N. Berezin ev lêkolîna xwe li Kazanê çap kirîye (Tuğrul, 2010: 14).

- **Grammaire Kurde Dialecte Kurmanji:** Xebata Roger Lescot ku bi alîkarîya Celadet Alî Bedirxan hatîye amadekirin, bi orîjînalîya xwe, sala 1970yan, bi navê *Grammaire Kurde Dialecte Kurmanji*, bi alîkarîya (CNRS) [Navenda Zanistên Neteweyî ya Fransî], li Parîsê, hatîye çapkirin. Peyre ji alîyê Enstîtuya Kurdî ya Parîsê ve li zimanê tirkî hatîye wergerandin û di nav Weşanên Dozê de, bi sernivîsa Roger Lescot û Kendal Nezan hatîye çapkirin.

- **Grammaire Kurde (Dialecte Kurmandji):** Celadet Bedir-Khan û Roger Lescot ev lêkolîn nivîsîye wan ew li Parîsê, sala 1970yî çap kirîye. Ev kitêb 372 rûpel e û ji sê beşên girîng û gewre pêk hatîye: Fonetîk (r. 1-60), wişesazî/bêjesazî (r. 61-297), ristesazî (r. 301-356). Nûseran di van sê beşan de li ser gelek kêşeyên girîng ên têkildarî zimanê kurmancî vekolaye (Marif, 1989: 262).

- **Le Kurde de Amadiya et de Djabal Sindjar. Analyse Linguistique, Textes Folkloriques:** Joyce Blau ev xebat kirîye û li Parîsê, sala 1975an çap kirîye. Xebat 252 rûpel e ku behsa şeweya kurdî ya Amêdîyê û Jengar dike û ji zimanewaniya têkstê folklor û ferhengokê pêk hatîye (Marif, 1989: 271-2).

- **Manuel de Kurde (Dialecte Sorani):** Joyce Blau ev berhem nivîsîye û li Parîsê, sala 1980yî çap kirîye. Ev kitêb 287 rûpel e û ji basa alfabe, rêziman û têkstê ji bo xwendinê û ferhengeke kurdî-fransî pêk hatîye (Marif, 1989: 272).

- **Manuel de Kurde (Kurmancî):** Joyce Blau û Veysi Barak ev amade kirîye û li Parîsê çap kirîye. Li ser Pdfya wê sala çapa wê tune.

- **Elements de la Grammaire Kurde:** Mamed Jemo ev xebat nivîsîye û di sala 1995an de li Lilleyê bi awayê şexsî çap kirîye (Aydoğan, 2013: 355) û ji 138 rûpelan pêk dihe.

1.4. Lêkolînên li ser Rêzimanîya Kurmancî û Zazayî bi Zimanê Almanî

- **Forschungen über die Kurden und Die Iranischen Nordchaldaer:** Peter Lerch ew amade kirîye û sala 1858yan li St. Petersburgê çap kirîye⁶ û gişt 234 rûpel e.

- **Über die Kurdischen Spiranten:** F. Justi nivîskarê wê ye û wî ew sala 1873yan li Marburgê çap kirîye, gişt 29 rûpel e û li ser dengnasîya kurdî ye. Ev xebat, li ber ronahîya berawirdkirineke zimanewaniya kurdî, digel zimanê îranî û hindû-îraniyan hatîye amadekirin (Marif, 1989: 272).

- **Kurdische Grammatik:** M. F. Justi ev xebat kirîye û sala 1880an li Petersburgê daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 360). Lêkolinerî, digel rêzimana kurdî, behsa dîroka wî jî kirîye. Keres-teyên lêkolîna wî, xebatên lêkolerên mîna M. Garzonî, A. Xodsko, S. Rehea, P. Lêrx û A. Jaba bûne. Wî di vê rêzimana xwe de cîyekî berfireh daye fonetîka kurdî (Kurdo, 2013: 21). Kitêb 256 rûpel e. Beşa yekem li ser fonetîkê ye û nûser tê de bi hurgilî basa dengên bizwên û nebizwên kirîye. Di beşa wişeronan/bêjesazî de (r. 102-122) derbareyê pêşgir, paşgir û wişeyên/bêjeyên lêkdiraw/pevedudanî de agehîyan dide. Beşeke taybetî jî li ser morfolojîyê ye (r. 122-145) û li ser nav, cihnav, hevalnav û kirdarê vekolaye. Beşa dawî li ser mijara sîntaksê ye (Marif, 1989: 272).

- **Über die Mundart von Jezd:** F. Justi nivîskarê wê ye, sala 1881ê kirîye. Ev kitêb gelek zanariyên derbareyê zimanê kurdî di nav xwe de dihewîne (Marif, 1989: 272).

6 PDFya vê pirtûkê li ber destê me heye.

- **Beitrage zum Kurdische Wortschatz:** A. Houtoum -Schindler ev xebat di nav salên 1884-1888an de amade kirîye û li Leipzigê weşandîye (Tan, 2005: 67).

- **Iranisches Namenbuch:** Justi F. nivîskarê wê ye, wî sala 1895an xebata xwe li Marburgê çap kirîye. Di vê kitêbê de gelek zanyarî li ser rêzimana kurdî hene (Marif, 1989: 272).

- **Kurdische Texte im Kurmanji Dialekte aus der Gegend von Mardin:** Rohhiltnas Hugo Makasê Vîyanayî ev berhem amade kirîye û sala 1897an li Petersburgê çap kirîye, peyre li sala 1926an li Lenîngradê hatîye çapkirin (Alakom, 1991: 36), sala 1926an li Lenîngradê hatîye çapkirin. Kitêb li ser tekstên kurdî yê dialekta kurmancî, navçeya Mêrdînê ye û 136 rûpel e (Marif, 1989: 276).

- **Die Sprache der Kurden- "Grundriss der Iranischen Philologie, Hrsgb. Von W. Geiger und E. Kuhn:** A. Socin ev berhem nivîsîye û li Strassburgê, sala 1898an çap kirîye. Tê de behsa fonetîk, morfolojîya kurdî û hinek têkstan heye. Ev nivîsên Elbert Sosin binaxeya li ser wan keresteyên darîştî ye ku gava ku digel Ê. Pirîm kirîye û çapa wan kirîye (Marif, 1989: 285). Lêkoler di cildê sêyem ê vê xebatê de li ser zimanê kurdî kûr bûye û ew di salên 1895-1901ê de li Strasburgê çap kirîye (Şimşir, 2009: 598).

- **Mundarten der Mukri-Kurden Teil I:** Oskar Mann ev lêkolîna xwe sala 1906an li Berlinê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 357). Kitêba wî ku li ser şêweya Mukrî ye, encam û berhema wan du sal û nivî ye ku ew li nav hoz û xêlê kurdên Îranê jîyaye. Hejmara rûpelên wê 408 e. Di 106 rûpelên pêşî da basa rêzimana kurdî kirîye ku fonetîk, morfolojî û sîntaks girtîye destî. Di fonetîkê de hinek serinc û rayên li ser dengên bizwên û nebizwên, diftong û şêweya nivîsîna wan derbirîne. Di beşa morfolojîyê (r. 47-104) de gelek kêşeyên nav, hevalnav, cihnav, kirdar, pêşgir û paşgir derxistine pêş çavan û li ser wan vekolaye û di rûpelên 105 û 106an de behsa ser sîntaksê kirîye. Tê de hin keresteyên folklorê kurdî destan û çîrok hene (Marif, 1989: 276).

- **Mundarten der Mukri-Kurden Teil II:** O. Mann ev berhem sala 1906an li Berlinê çap kirîye, gişt 529 rûpel e. Nivîskar di 51 rûpeşên sereta/ewil da bi taybetî ji bo şêweyên kurdî û zimanê giftûgoya navçeya Rojhilatê Kurdistanê cih veqetandîye. Tê de folklorê kurdî heye (Marif, 1989: 277).

- **Kurdische-Persische û Mundarten Der Zaza, Hauptsächlich Aus Siwerek Und Kor:** Z. Oskar Mann û Karl Haddank, sala 1932yan, ev xebat amade kirîye û li Berlînê, di nav "Weşanên Akademîya Zanistên Prusya" de daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 365). Oskar Mann, li ser devoka zazakî ya devera Siwêrek û Qersê lêkolîn kirîye û ew weşandîye. Di cildê IV-an; asas I-ê ye "Lêkolînên li ser kurdî û farisî de cih girtîye.

- **Unstersuchungen Zum West Kurdischen Botî und Ezadî:** Nivîskarê wê K. Haddank e. Wî ku ev pirtûk sala 1938an, li bajarê Berlinê çap kirîye.

- **Rêziman û Ferhenga A. Sutsîn:** A. Sutsîn, li ser kurmancîya Bohtan û Turabidîn xebitîye. Wî ferhenga kurmancî-almanî ya 60 rûpelî lê zêde kirîye (Kurdo, 2013: 22).

- **Indo-Iranische Sprachstudien, Kurdische Grammatic:** Zerdeşt Hajo ev xebat wekî teza doktorayê amade kirîye û sala 1982yan çap kirîye (Alakom, 1991: 44).

- **Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt):** Selcan Zilfî, sala 1998an, li Berlînê, ev lêkolîn nivîsîye û bi W&T Verlag daye çapkirin.

- **Zazakî, Gramatik und Versuch einer Dialektologie:** Ludwîg Paul, sala 1998an, li Wiesbadenê, ev berhem digel Dr. Ludwîg Reichert Verlag daye çapkirin (Çem, 2013: 356).

1.5. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî bi Zimanê Rûsî

- **Zoograpîya Rosso-Asiaticâ:** Peter Simon Pallas (1767-1810) ev xebat amade kirîye û sala 1787an li Rûsyayê çap kirîye. Wî di beşa 77an a vê xebatê de (*Ferhengên Hevrûkirina Hemû Ziman û Zaravayan*) cih daye 276 bêjeyên kurdî (Alakom, 1991: 96). Ev ferhenga pîrzimanî, di bin banê Akademîya Zanistan ku Katerîne Mezin xwedîtiya wê dikir di sala 1787an de, bi pêpîrsîna endamê wê Simon Pallas hatibû amadekirin. Ev xebat dibe ku a ewil be ku li Rûsyayê li ser zimanê kurdî hatibe amadekirin (Özdemir & Askeroğlu Arslan, 2018: 196).

- **Kurmancî û Zazakî:** Haçatur Abovyanî (1809 -1848) pedegogê ermenî yê li Rûsyayê, bi taybetî, li ser kurmancî û zazakî xebitîye. Wî sala 1848an gotarên xwe yê li ser kirmancî/zazayî û kurmancî, çap kirine. Abovyan, li ser etnografî û dîroka kurdan zanyarîyên sûdmend bi dest xistine û ew belav kirine (Kurdo, 2013: 19). Hajatur Abovian, xebateke bi navê *Kurmanji-Zaza Dictionary* jî di sala 1840an de amade kirîye (- Injijian Geography. p.24, 25) û (Armenian Geographer) û sala 1848an çap kirîye. Ew wekî bavê kurdolojîya dihê hesibandin (Veroj, 2014: 31) û wî wê hîngê, di xebata xwe de zimanê kurdî, weke du dîyalektan bi nav kirîye.

- **Zimanê Kurdî:** Ç. X. Bakaev ev xebata xwe di sala 1959an de li Moskovayê çap kirîye. Bakaev wekî din jî berhemên mîna *Bingehên Rastnivîsîna Kurdî* (1983) û *Zimanê Kurdên Sovyetê* (1972) jî nivîsîne û çap kirine (Şimşir, 2009: 694).

- **Kurdîskî Dialekt Mukri:** K. R. Eiiubi û I. A. Smirnova ev lêkolîn amade kirîye û li Lenîngradê Nauka di sala 1968an de çap kirîye (Hassanpour, 2005: 673).

- **Gramatîka Kurdsîkî Yazîka na Matêrîlê Kurmancî î Soranî:** Qanatê Kurdo ev xebata xwe sala 1978an, li Moskovayê, bi zimanê rûsî daye çapkirin. Sala 1984an, wî ew bi kurmancî amade kirîye û li Ewrûpayê daye çapkirin. Kurdistan Mukrîyanî, ji rûsî wergeraye soranî û sala 1984an Çapxaneyê el-Edîbu'l-Bexdadî ew çap kirîye (Kurdo, 2013: 11). Qanatê Kurdo, sala 1990î, li Stenbolê, di nav Weşanên Koral de, bi navê *Gramera Zimanê Kurdî (Kurmancî-Soranî)* ev berhema xwe daye çapkirin. Heman berhem, li Stokholmê, di nav Weşanên Roja Nû de jî hatîye çapkirin (Tan, 2005: 352).

- **Grammatîka Kurdsîkî Yazîka (Kurmancî)-Fonetîka, Morfolojîya:** K. K. Kurdoev ev xebat amade kirîye û sala 1957an li Lenîngradê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356). Bi qasî ku ji vê çavkanîya navbihurî dihê famkirin, wî sala 1960î, li Moskovayê ferhengeke kurdî-rûsî ya 34000î jî çap kirîye.

- **Taybetmendiyên Lêkerên Pevedudanî yê Zimanê Kurdî:** I. I. Avaliani ev lêkolîn kirîye û sala 1959an li Semerkantê çap kirîye (Şimşir, 2009: 695).

- **Gramera Kurdî: Teşeyên Lêkeran di Kurmancî de:** I. I. Cukerman ev lêkolîn kirîye û sala 1962yan li Moskovayê çap kirîye (Şimşir, 2009: 697).

- **Dîyalekta Mukrî:** I. A. Smirnova û Kerîm Eyûbî ev lêkolîn amade kirine û wan sala 1968an li Lenîngradê çap kirîye (Tuğrul, 2010: 17).

- **Raborîya Dîrokî ya Binyada Fonetîka Kurdî:** P. L. Tsabolov ev xebat kirîye û sala 1976an ew li Moskovayê çap kirîye. Tsabolov di sala 1978an de lêkolîneke din a bi navê *Raborîya Dîrokî ya Binyada Morfolojîya Kurdî* jî li heman bajarî çap kirîye (Tuğrul, 2010: 17).

- **Raborîya Dîrokî ya Binyada Morfolojîya Kurdî:** P. L. Tsabolov ev xebat kirîye û sala 1978an ew li Moskovayê çap kirîye (Tuğrul, 2010: 17).

- **Grammatîka Kurdsîkî lazyka (Na Materiale Dialektov Kurmandzhi i Sorani):** K. K. Kurdo-

ev ev berhem amade kirîye û sala 1978an li Moskovayê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 684).

- **Suleimaniiski Dialekt Kurdskogo lazyka:** Zera A. Iusupova ev berhem nivîsîye û wê ev xebata xwe sala 1985an li Moskovayê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 680).

- **Oçêrka Dîroknetewnasîyê ya Kurt di Derheqê Zazakî û Zazayan da:** Qanatê Kurdo ev berhem bi zimanê rûsî nivîsîye, Tosinê Reşîd ji rûsî wergeraye kurmancî û ji bo çapê ji Seîd Verroj re şandîye. Temamîya wê ji 170 rûpelî pêk dihê.⁷

1.6. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî yên bi Zimanê Erebi

- **Muqeddimeya el-Hedîyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdîyye:** Yusuf Zîyaeddîn Paşa, sala 1893an, ev berhem, digel ferhenga kurmancî-erebî, agehîyên li ser rêzimanîya kurmancî amade kirîye û li Stenbolê daye çapkirin. Muhemmed Mukrî, destpêkeke fransî, yek jî îngilîzî, li ser vê gramera kurmancî nivîsîye û digel eslê wê, li Beyrûtê, cara ewil sala 1975an, peyre sala 1987an çap kirîye.⁸ Ji ber ku ev xebat jî di nav livbazîyên rêzimanî de cih digire, li vê derê pêdivî bi behsa wê hat dîtin.⁹

- **el-Qewaidu'l-Luxeti'l-Kurdîyye:** Tewfîq Wehbî ev amade kirîye û sala 1956an li Beyrûtê çap kirîye.¹⁰

- **Tewhîdu'l-Luxeti'l-Kurdîyyeti:** Îsmet Şerîf Wanli ev berhem nivîsîye û li gor ku ji metnê ser wê "Kutibe bi'l-Îngilîzîyê we Terceme ile'l-Luxeti'l-'Erebîyye me'e Muqeddime: el-Merhûm D. Siddîq el-Ertûşî" diyar dibe, Siddîq Ertûşî ew wergêraye îngilîzî û di Metbeetu'l-Ehalî de, li Bexdadê, sala 1960î çap kirîye.¹¹

1.7. Berhemên li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî bi Zimanê Tirkî

- **Seyahatname:** Evliya Çelebî (1611-1682) di cildê çaran ê vê kitêba xwe ya gernameyê de cih daye agadarîyên têkildarî zimanê kurdî.¹²

- **Kavai-i Lisan-i Kürdî [Qayîdeyên Zimanê Kurdî]:** 'Emer 'Ewnî Efendîyê Xerpûtî (1865-?) ev pirtûk sala 1325/1909an bi tirkîya osmanî nivîsîye û 1328/1912yan li Elazîzê, di Xurşîd Efendi Matbaasi de daye çapkirin. Hejmara rûpelên wê 48 e.¹³

- **Muqeddimeyu'l-Îrfan:** Mehmed Mihrî Hilav ev xebat nivîsîye û sala 1918an ew li Stenbolê çap kirîye (Verroj, 2015: 106).

- **Hînkere Zimanê Kurdî:** Ev berhem ji hêla Neşrîyata Hêvî Civata Telebeyên Kurdan ve li Stenbolê hatiye amadekirin û sala 1921ê di nav weşanên Çapxaneê Necmê Îstîqlalê ve hatiye çapkirin. Navê wê yê tam *Hînkere Zimanê Kurdî Rehberê Her Du Kurdî-Kurmancî-Babanî* ye. Li pêşberî kurdîya kurmancî û kurdîya babanî/soranî, tirkî hatîye dayîn.¹⁴ Meriv dikare vê berhemê weke berhema ewil a hînkirina kurdî bi awayê pratîk bihesibîne ku di serê sedsala 20, de hatîye nivîsîn.

- **Türkçe İzahlı, Kürtçe Grameri, (Kürmançça Lehçesi):** Kemal Badilli, sala 1965an, li Ankarayê daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 369).

- **Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer:** Dr. Kamuran Ali Bedir-Xan ev berhem nivîsîye û sala 1977an di nav Örgürlük Yolu Yayınları de li Stenbolê derketîye. Weşanên Deng sala 1991ê ew çap kirîye.

- **Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları:** Martin van Bruinessen ev xebat amade kirîye û sala 1985an di hejmarên 1-3 ên kovara *Studia Kurdi-cayê* de li Parîsê weşandîye (Tuğrul, 2010: 12).

14 Bgst Yayınları, sala 2008an weke projeyekê ev li Stenbolê, digel eslê wê yê resen, trankirîpekîrî weşand.

- **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanç Lehçesi):** Mûrad Ciwan amadekarê wê ye û sala 1992yan li Sewêdê di nav weşanên Jîna Nû de derketîye.¹⁵

- **Kürtçe Dilbilgisi-Rêzimana Kurdî:** Abuzer Balî nivîskarê wê ye. Alan Yayıncılık, sala 1992yan li Stenbolê ew çap kirîye (Kırkan, 2019: 17).

- **Çend Pirsên Alfabe ya Kurdî:** Celadet Çeliker ev xebat amade kirîye, Weşanxaneya Roja Nû sala 1996an li Stockholmê çap kirîye.

- **Kolay Kürtçe:** Kamuran Bedirxan e nivîskarê wê û ev berhem, sala 2000î Weşanên Dozê li Stenbolê çap kirîye.

- **Razarê Dimilki, Türkçe Açıklamalı Zazaca Gramer:** Çeko ev xebat nivîsîye û sala 1997an li Berlinê çap kirîye. Hejmara rûpelên wê 185 e (Can, 2018: 34).

- **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dil Dersleri (Zazaca)/Dersên Zîwenê Kurdî:** Turan Erdem ev lêkolîn nivîsîye û sala 1998an di nav weşanên Firatê de çap bûye.

1.8. Lêkolînen li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî bi Kurmancî

- **Destûra Zîmanê Erebi bi Kurdî Digel Hinde Numûneyêd Farisî û Kurdî:** Elîyê Teremaxî (1590) ev kitêb nivîsîye. Mela Mehmûdê Bayezîdî bi destê xwe ew îstînsax kirîye û pêşgotineke rêzimanî pê ve kirîye (Bayezîdî, 2010: 15). Marif Xeznedar, bi tîpên erebî-kurdî, li Bexdayê sala 1971ê daye çapkirin. Teremaxî, bi amaca hînbûna destûra zîmanê erebî, ji bo feqîyên kurd ên ku hîn nû dest bi xwendinê dikin hêsantir bike, di sala 1000ê koçî de, (1590ê zayîni), bi kurmancî ev kitêb nivîsîye.¹⁶

- **Terkîb, Tesrîf û Zerf:** Mela Yûnisê Helqetînî (1791) ev berhem nivîsîne. Herçîqas nivîskarê wan behsa rêzimanîya zîmanê erebî dike jî, ji ber ku bi temamî têkildarî termînolojîya rêzimanîyê ne û gişt bi kurmancî ne, meriv dikare li vir cih bide wan. Çunkî çawa ku Bazîdî (1797-1867) amaje pê dike (Bayezîdî, Camî'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zîmanê Kurmancî, (Amadekirin: Zîya Avci), 2010: 56), ji qedîmî zeman ve muderrîsên kurdan ev berhem di medreseyan xwe de wekî pirtûkên rêzê yê perwerdeyê feqîyên xwe dane xwendin.

- **Rahênanên Zîmanê Kurdî:** Mela Mistefa ev berhem di salên 1860î de nivîsîye. Berhem, wekî destnivîs di Koleksiyona Jaba ya Destnivîsên Kurdî hejmara Kurd 48an de cih digire.¹⁷

- **Tuhfetu'l-Xullan fî Zîmanî Kurdan:** Mela Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867) ev berhem nivîsîye. Wateya navê wê bi kurmancî, *Yadigara Dostan di Zîmanê Kurdan de* ye (Bayezîdî, 2010: 15). Navê wê, bi awayê *Rîsaleyî Tuhfetu'l-Xillan fî Zîmanî Kurdan* di çavkanîyan (Öztürk, 2017: 69) de derbas dibe. Mela Mehmûd ew li Erzurûmê, sala 1856 û 1869an, ji ber têkilîya xwe ya bi A. Jaba re nivîsîye.¹⁸

- **Kêşana Karên Kurdî:** Mela Mehmûdê Bayezîdî ev berhem nivîsîye. Berhem, di Koleksiyona Jaba ya Destnivîsên Kurdî hejmara Kurd 46an de cih digire. Bazîdî, navekî bo vê berhemê dananîye; bes Jaba bi zîmanê fransî li serê navê *Conjugaison des Verbes Kurdes* nivîsîye.¹⁹

- **Elîfbayê Kurmancî:** Xelîl Xeyalîyê Motkî ev xebata amade kirîye û li Stenbolê, di sala 1908an

15 Yakup Aykaç Pdfya vê xebatê ji bo vê xebatê şand.

16 Aydın Uneşî, li ser vê berhemê, li M.A.Ü. Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı [Z.M.A. Enstitûya Zîmanên Zîndî Li Tirkiyeyê Makezanîsta Zîman û Çanda Kurdî] teza masterê amade kirîye û çap kirîye. Bnr. Mela Eliyê Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, (Metn û Analîz: Merdan Newayî), Nûbihar, Stenbol, 2018.

17 Ji bo berfirehiya agadarîyan bnr. Mikail Bülbül & Mustafa Öztürk, "Destnivîska Mela Mistefayî ya Rahênanên Zîmanê Kurdî, *Folklor û Zîman*, 2 (1), 117-140.

18 Doç. Dr. Hêmin Umer Xoşnaw ev berhem ji nû ve bi alfabe ya erebî nivîsîye û sala 2018an li Hewlêrê çap kirîye. Heman salê Mikail Bulbul û Mustafa Öztürk ev berhem bi tîpên latînî, digel kîrtîka wê çap kirîye.

19 Bnr. Mela Mehmûdê Bazîdî, *Kêşana Karên Kurdî*, (Nirxandin-Metna Sadekirî, Latînzekirî-Faksîmîle: Mikail Bülbül & Mustafa Öztürk), Weşanên Weqfa Mezopotamyayê, Stenbol, 2020.

de çap kirîye. Piştî ku Mehmet Bayrak ew belav kir, Weşanxaneya Hîvdayê bi navê *Elîfbêya Kurdî* di sala 2004an de ew ji nû ve çap kir û medhîyeya Bedîuzzeman Seîd el-Kurdî ku bi zimanê tirkî li ser vê xebatê nivîsîbû jî lê zêde kirîye.

- **Muxtasar Serf û Nahweî Kurdî:** Seîd Sidqî nivîskarê vê berhemê ye. Wî ew sala 1928an li Bexdadê ev berhem çap kirîye (Hassanpour, 2005: 694).

- **Dasturî Zimanî Kurdî:** Tewfîq Wehbî ev berhem nivîsîye û sala 1929an li Bexdadê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356).

- **Gramatîka Zimanê Kurmancî ya Kurt:** Qanatê Kurdo ev xebat nivîsîye û sala 1940 li Erîvanê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356).

- **Gramatîka Zimanê Kurmancî:** Qanatê Kurdo ev pirtûk bi tîpên kirîlî nivîsîye û Weşanên Dewletê, ew sala 1949an li Êrîvanê daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 364).

- **Zimanê Mader:** Kamuran Bedirxan ku sala 1950, li Unîversîteya Sorbonê bûye endamekî hîndekarîya wê derê û di Beşa Zimanên Rojhilat de dersên kurdî dane. Wî sala 1965an, li Parîsê, ev berhem daye çapkirin. Ev berhema wî, sala 1977an, peyre sala 1986an di nav weşanên Özgürlük Yolu de derketîye û vê dawîyê jî, sala 1991ê, di nav weşanên Deng de bi navê *Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer* derketîye.

- **Rêzimana Zimanê Kurmancî:** Reşîd Kurd ev berhem nivîsîye (Bedirxan & Lescot, (?): 366). Deham Ebdulfettah di pêşgotina xwe ya çapa Reşîd sala 1940î ji dêrika Çiyayê Mazî derbasî Binxetê bûye. Wî, li wê derê, bêyî ku tev li xebatên rêzimanî yên Celadet bibe, di tanga xwe de rêzimanîya kurmancî nivîsîye. Wî ev xebata xwe, li Şamê di çapxaneya Kerem da sala 1956ê çap kirîye. Peyre sala 1990î, li Beyrûdê çap kirîye (Kurd, 2006: 15). Cara sisîyan jî li Dimeşqê, di sala 2006ê de bi navê *Qewâidu'l-Luxeti'l-Kurdîyye* hatîye çapkirin. Îsmâil Taha Şahîn, ev berhem ji elîfbaya latînî veguhastîye ser tîpên erebî û di Çapxana Xanî de li Dihokê sala 2008an çap kirîye.

- **Nûsînî Kurdî be Latînî:** Jamal Nebez ew amade kirîye û sala 1957an li Bexdadê çap kirîye. Jamal Nebez wekî din bi navê *Zimanî Yekgirtûy Kurdî* jî xebatek amade kirîye û sala 196an li Almanyayê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 690).

- **Qewaidî Zimanî Kurdî le Serf û Nehw da:** Nûri Ali Emin ew nivîsîye û sala 1958an li Bexdadê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356).

- **Gramatîka Zimanê Kurdî Bona Dersxanêt 5 û 7an:** Amadekarê wê Qanatê Kurdo ye û wî sala 1960î li Yerîvanê çap kirîye (Amêdî, 2012: 15).

- **Awa û Destûra Zimanê Kurdî:** Cegerxwîn ew nivîsîye û sala 1961ê li Bexdadê bi Çapxaneya Selahedîn daye çapkirin (Amêdî, 2012: 16).

- **Rêzimana Kurdî (Kurmancî û Soranî):** Qanatê Kurdo di 1965an de wek tezeke doktorayê ev lêkolîn kirîye û cara ewil bi navê *Gramatîka Kurdkogo Yazîka na Matêrîlê Kurmancî û Soranî* bi zimanê rûsî hatîye çapkirin. Nivîskarê wê bi xwe, sala 1984an bi kurmancî amade kirîye û li Ewrûpayê daye çapkirin. Kurdistan Mukrîyanî, ev berhem ji rûsî wergeraye soranî û Emîndarîyetî Giştî Roşinbîrî û Lawan ew sala 1984an de daye çapkirin (Kurdo, 2013: 11). Zülküf Ergül, berhem ji soranî wergeraye kurmancî û Nûbiharê sala 2013an ew çap kirîye.

- **Mêjûy Lêkolînewe Zaza, "Kêşey İdyom û Şêwaz û Pêkhatinî Rêzimanî Zimanerojhelatîyekan:** Meksîmê Xamo ev sala 1972yan nivîsîye. Nivîskar, di vê gotarê da basa zorbeya wan karan kirîye ku di derbareyê beşa dîyalekta zazayan da hatine nivîsîn. Wî bi xwe jî hindêk zanyarîyên di bareyê fonetîk û morfolojîya wê beşa dîyalektê da tomar kirîye (Marif, 1989: 258).

- **Elif û Bêy Kurdî Wênedar bi Tîpî Latînî:** Giw Mukrîyanî ev xebat amade kirîye û sala 1972yan

li Hewlêrê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 689).

- **Rênûsî Kurdî:** Korî Zanyarî Kurd ev amade kirîye û sala 1973an li Iraqê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 683).

- **Wirdbûnewe le Çend Basêkî Rêzimanî Kurdî:** Mesûd Mihemed ev berhem nivîsîye û Korî Zanyarê Kurd ew li Bexdayê sala 1974an çap kirîye. Sala 2008an jî li ser înternetê, di malpera bi navnîşana www.pertwk.com de bi awayê pdfyê hatîye belavkirin.

- **Wişey Zimanî Kurdî:** Awrehmanî Hacî Marif ev berhem nivîsîye û berhem sala 1975an li Bexdayê hatîye çapkirin. Vî lêkolînerê di sala 1977an de xebateke bi navê *Wişeronan le Zimanî Kurdî da* jî li Bexdadê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 687).

- **Zimanî Kurdî le ber Roşnayî Fonetîk da:** Awrehmanî Hacî Marif ev berhem nivîsîye û berhem sala 1976an li Bexdayê hatîye çapkirin (Hassanpour, 2005: 687).

- **Rêzimanî Kurdî-Bergî-Wuşesazî:** Awrehmanî Hacî Marif ev berhem nivîsîye û berhem sala 1979an li Bexdayê hatîye çapkirin. Hacî Marif Awrehmanî wekî din berhemên mîna *Zimanê Kurdî le ber Roşnayî Fonetîk da* (1976), *Wişeronan le Zimanê Kurdî da* (1977), *Rêzimanê Kurdî* (1981), *Nûsînî Kurdî be Elîfbêy Erebî* (1986) û *Rêzimanê Kurdî Bergî Yekem* (1987) çend berhemên din jî nivîsîne û ew Bexdadê çap kirine (Tan, 2019: 59).

- **Zarî Zimanî Kurdî le Terazûyî Berawird da:** Muhemmed Emîn Hewramanî ev pirtûk nivîsîye û sala 1981ê li Bexdadê hatîye çapkirin.

- **Rêzimanî Kurdî bo Polî Yekemî Beşî Zimanê Kurdî-Zankoy Selahedîn:** Nesrîn Fexrî û Kurdistan Mukrîyanî ev kitêb ji bo dersê amade kirîye û di sala 1982yan de çap kirîye (Tan, 2019: 59).

- **Rênûsî Kurdî bi Pêy Biryarekanî Korî Zanyarî Êraq-Destey Kurd:** Korî Zanyarî Kurd ev amade kirîye û sala 1987an li Bexdadê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 683).

- **Rêzimana Kurdî-Kurmancîya Jorî û Jêrî ya Hevberkirrî:** Sadiq Bahaedîn Amêdî ev pirtûk nivîsîye û Zankoy Selahedîn ew sala 1987an çap kirîye. Sala 2012an, M. Xalid Sadinî ew amade kirîye û di nav Weşanên Dîwanê de bi alfabeya latîn hatîye çapkirin. Cîyê baldarîyê ye ku vî lêkolêrî heqqê *lîteratura qadê* daye.

- **Hêmanê Rêzimanê Kurdî:** Feqî Huseyn Sagniç, sala 1991ê ev nivîsîye û Weşanên Melsayê ew çap kirîye.

- **Hindek Aloziyên Zimanê Kurdî (Kurmancî):** Deham Ebdulfettah ev lêkolîn nivîsîye û sala 1993yan li Dimeşqê hatîye çapkirin.

- **Zimanê Kurdî:** Nurettin Karacadağ ev xebat nivîsîye û sala Doğu Matbaacılık ve Tic Şrt. sala 1993yan ew çap kirîye.²⁰

- **Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî:** Fêrgîn Melîk Aykoç ev xebat amade kirîye û sala 1996an Înstîtûta Kurdî ya Berlinê ew çap kirîye. Nivîskarî, di beşa fonetîkê de dengên kurdkî/zazayî, kurmancî û soranî berawird kirine; di beşa morfolojîyê de gava behsa avasazîya (binyada) bêjeyan kirîye, digel bêjeyên kirdkî, kurmancî, soranî, bêjeyên feylî, bextîyarî, erdelanî (Sine) û goranî jî girtîye nav mijarê. Bi ser van dîyalekt û devokan re cih daye bêjeyên avesta û farisî jî.

- **Hostanîbêja Zarhawayê Kurdî:** Mela Nûrîyê Hesarî ev berhem bi kurmancî li ser rêzimana kurmancî nivîsîye û Zeynelabidîn Zinar, sala 1996an ew li Stockholmê di nav Weşanên Pencînarê de daye çapkirin.²¹

20 Mala Dr. Yakup Aykaç ava be ku wî Pdfya wê ji bo vî xebatê şand.

21 Mala Mamoste Abdurrahman Adak ava be ku wî ev pirtûk nîşanî min da.

- **Zanîna Zimanê Kurdî:** Mela Tewfîqê Xerzî ev berhem bi alfabeya erebî-kurdî nivîsîye Weşanên Nûjen ew sala 1997an li Stenbolê çap kirîye.

- **Rêziman:** Ev berhem ji alîyê Selîm Biçûk ve hatîye amadekirin û sala 1997an li Berlinê, ji alîyê Weşanên Enstîtuya Kurdî ve hatîye çapkirin.

- **Bîngehên Rastnivîsandîna Kurdîyê (Kurmancî):** Arif Zêrevan ev berhema Celadet Elî Bedirxan amade kirîye û Weşanên Nefelê ew sala 1997an çap kirîye.

- **Rêzimana Kurdî:** Îbrahîm Remezan Zaxoyî ev berhem bi sê zimanan (kurmancî, îngilîzî û erebî) amade kirîye û sala 1998an li Dihokê hatîye çapkirin.²² Peyre sala 1998an, li Dihokê, Kolîja Şer'ê çap kirîye. Wusa dîyar e ku ev rêbaz, di warê xwe de xebata yekem e ku rêzimana kurmancî, digel gramera îngilîzî û qewaîda erebî hatîye dayîn.

- **Rêzimana Kurdî:** Muhemmed Tahir Guherzî ev berhem nivîsîye û sala 1999an li Duhokê hatîye çapkirin.

- **Dersên Zimanê Kurdî:** Kemal Burkay bi navê xwe yê Baran ev pirtûk cara ewil di nav Weşanên Roja Nû de li Stockholmê, peyre di nav Weşanên Deng de dabû çapkirin, sala 2004an, bi navê xwe yê Kemal Burkay careke din daye çapkirin.

- **Rêzimana Kurdî:** Sadiq Bahaeddînê Amêdî ev berhem nivîsîye û Weşanên Dîwanê, sala 2012an ew çap kirîye.

- **Destpêka Xwendin û Nivîsandîna Kurdî:** Torî ev xebat kirîye, Weşanên Arya, bi awayê ku dîroka çapê dîyar nekirîye li Stanbulê çap kirîye.

2. Vedîtînen Lêkolîne

Bi zimanê îtalî Garzoni (1787) û Alessandro Coletti (1985) du lêkolîner li ser zimanê kurdî xebitîne. Garzonî bi xebata xwe wekî lêkolînerê yekem ê ewrûpî ketîye lîteratura qadî ya rêzimana kurdî.

Bi zimanê îngilîzî tenê S. A. Rhe (1872) di sedsala 19an de xebitîye û xebata wî, lêkolîna ewil e di vê ku piştî wê nehatine kirin. Di sedsala bîstî de lêkolînen bi îngilîzî ji destpêka sedsalê heta dawîya wê bi qasî 18 xebat hatine kirin. Soane (1913), di sedsala 19an de lêkolîna ewil, Soane (1919), L. O Fossum (1919), R. F. Jardine (1922), Edmonds (1937), Edmonds (1945), Mackenzie (1957), Mackenzie (1957b), Mc Carus (1958), Mackenzie (1961), Mackenzie (1961), Jamal Jalal Abdulla and Ernest N. McCarus (1967), Margret Khan (1976), Wirye 'Umer Emîn (1976), Gernot Windfuhr (1976) xebata ewil a li ser zazayî, Akrawî F. R. (1982), Terry Lyn Todd (1985), Baran Rizgar (1996). Margreet Dorluer (1996). Wisa xuya dibe ku C. J. Edmonds (1937) cara pêşî di ji bo lîteratura qadê ya rêzimana kurdî ya Başûr bi zimanê îngilîzî *bîblîyografîyek* peyre yeke din amade kirîye. Wisa xuya dibe ku li Ewrûpayê herî zêde lêkolîneran bi zimanê îngilîzî 19 xebat li qada lîteratura rêzimanî ya kurdî zêde kirine.

Bi zimanê fransî A. Chodsko (1857), A. Jaba (1860), Ferdinand Justi (1873), Ferdinand Justi (1880) xebitîne. Di vê sedsala 19an de lêkolînen bi fransî tenê 3 berhem in. Di sedsala 20î de 8 xebat hatine kirin. L. Paul Béider (1926), Kamuran Bedirxan (1953), Benningson (1953), Roger Lescot & Celadet Bedirxan (1970), Joyce Blau (1975) û Joyce Blau (1980). Bi vî awayî lêkolînerên fransî 11 xebat li lîteratura vê qadê zêde kirine.

Bi zimanê almanî di sedsala 19an de lêkolînerên alman 7 berhem li lîteratura rêzimanîya kur-

22 PDFya vê berhemê li ser internetê heye.

mancî û dimilî zêde kirine. Ferdinand Justi (1873), Ferdinand Justi (1880), Ferdinand Justi (1881), A. Houtoum Schindler (1888), Ferdinand Justi (1895), Hugo Makas (1897), Albert Socin (1898). Bi vî awayî di nav zimanên dinyayê de di sed sala 19an de herî zêde bi almanî xebat hatine nivîsîn. Lêkolînerên alman di sed sala 20î de bi zimanê xwe **9** xebat li lîteratura rêzimanîya kurmancî û dimilî zêde kirine. Von Lo Coq (1903), Oskar Mann (1906), Oskar Mann (1906), Oskar Mann (1932), xebata ewil a li ser zazayî, K. Haddank (1938), A. Sutsin (?), Zerdeşt Hajo (1982), Selcan Zilfî (1998), Ludig Paul (1998). Bi vî awayî hejmara giştî ya xebatên wan digihîje **16**an.

Bi zimanê rûsî di sed sala 19an de tenê **2** xebat hatine kirin: P. S. Pallas (1787), Haçatur Abovyan (1848). Li gor vê Abovyan ew lêkolîner e ku cara ewil rêzimanîya zazayî xebitîye. Bi zimanê rûsî di sed sala 20î de tenê **8** xebat hatine kirin: Ç. X. Bakayev (1959), Qanatê Kurdo (1978), K. K. Kurdoev (1957), I. I. Avaliani ((1959), I. I. Cukerman (1962), I. A. Smirnova û Kerîm Eyûbî (1968), P. L. Tsabolov (1976), Zera Yusuf ((1985), Qanatê Kurdo (?). Bi vî awayî hejmara giştî ya xebatên lêkolînerên ku bi zimanê rûsî li ser rêzimanîya kurmancî û dimilkî xebitîne digihîje **10**an.

Ebû Bekir Ehmedê kurê 'Elîyê kurê Qeysê kurê el-Muxtar el-Keldanî bi navê din es-Sofî, yaxud Îbn Wehşîyye, hîna di sed sala 9an a zayînî de behsa zimanê kurdî û alfebaya wî kirîye. Lewre li gor daneyên ber destê me yê têkildarî lîteraturê, ew lêkolînerê ewil e di vê qadê de. Yûsuf Zîya-edîn Paşa (1893) ew lêkolînerê ewil û tekane ye ku di sed sala 19an de rasterast li ser rêzimanîya kurmancî lêkolînek kirîye. Îsmet Şerîf Wanlî (1960) jî di sed sala 20î de lêkolînerê wê qadê ye.

Lêkolînerê ku cara ewil bi zimanê tirkî li ser rêzimanîya kurmancî xebitîye û behsa zazayî kirîye Evliya Çelebî (sed sala 17an) ye. Di sed sala 20î de li gor daneyan ê ku rasterast lêkolînek li ser rêzimanîya kurmancî kriîye, Ömer Avni Efendi (1909) ye, peyre Mehmed Mihrî Hilav (1918), Kemal Badıllı (1965), Kamuran Bedirxan (1977), Murad Ciwan (1992), Abuzer Balı (1992), Turan Erdem (1998) û Kamuran Bedirxan (2000) xebatên xwe çap kirine. Hejmara giştî ya xebatên ku bi zimanê tirkî li ser rêzimanîya kurmancî û dimilkî hatine amadekirin digihîje **10**an. Lêkolînerê ku pirtûka yekem a bi tirkî li ser zazayî amade kirîye Çeko (1997) ye.

Zanayê gramerê ku cara ewil li ser rêzimana kurmancî berhem nivîsîye Elîyê Teremaxî (1590) ye. Vî gramernûsê kurmancî yê sed sala 16an, berî hemû gramernûsên dunyayê li ser rêzimana kurmancî berhem nivîsîye. Di pey wî de Mela Yûnisê Helqetînî (1791) dihê ku ew jî zanayê rêzimanîyê ye ku di **3** pirtûkên rêzimana erebî de kurmancî bi kar anîye. Mela Mistefa (1860) jî granernûsê ewil ê sed sala 19an e. Mela Mehmûdê Bayezîdî yek di sala 1860an û yek jî di 1867an de du berhem rasterast li ser gramera kurmancî nivîsîye. Wî bi van bi lêkolînerên xwe ev berhem bexşî lîteratura rêzimanîya kurdî kirine. Bi vî awayî **1** di sed sala 16an de **1**, di sed sala 18an de **3**, di sed sala 19an de **3** ku bi giştî dîke **11** pirtûkên rêzimanîyê bi kurmancî li lîteratura rêzimanîya kurmancî zêde bûne.

Di sed sala 19an de Xelîl Xeyalîyê Motkî (1908), Qanatê Kurdo (1940), Qanatê Kurdo (1949), Kamuran Bedirxan (1950), Reşîd Kurd (1956), Jamal Nebez (1957), Qanatê Kurdo (1960), Cegerxwîn (1961), Qanatê Kurdo (1965), Muhemed Emîn Hewramanî (1981), Sadiq Bahaedîn Amêdî (1987), Feqî Huseyn Sağnıç (1991), Mûrad Ciwan (1992), Deham Ebdulfettah (1993), Nurettin Karacadağ (1993), Fêrgîn Melîk Aykoç (1996), Mela Nûrîyê Hesarî (1996), Celadet Çeliker (1996), Mela Tewfîqê Xerzî (1997), Selîm Biçûk (1997), Celadet Elî Bedirxan (1997), Îbrahîm Remezan Zaxoyî (1998), Muhemed Tahir Guherzî (1999), Kemal Burkay (1999) û Torî (?) **22** berhem ketine nav lîteratura rêzimanîya kurmancî û dimilî. Bi vî awayî hejmara xebatên bi kurmancî yê li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî, bi tevî yê jorê digihîje **33**an.

Berhemên ku çend lêkolîneran ku li Başûr nivîsîne ev in: Seîd Sidqî Kaban (1928), Tewfîq Wehbî (1929), Nûri Ali Emin (1958), Meksîmê Xamo (1972), xebata ewil a bi soranî li ser zazayî, Mesûd

Mihemed (1974), Hacı Marif Awrehman (1979) û Nesrîn Fexrî û Kurdistan Mukrîyanî (1982). Bi vî awayî di sedsala 19an de lêkolîneran 7 berhem li lîteratura rêzimanîya kurmancî û dimilî zêde kirine.

Di vê lêkolînê de derket manaşê ku bi qasî 107 berhem di lîteratura qadî ya rêzimanîya kurmancî û dimilî de cih digirin.

Encam

Ji van numûneyan dîyar dibe ku temelê rêzimanîya kurdî, li ser dîyalekta kurdîya kurmancî hatîye danîn û çîyê wê jî her enstîtu û zanîngeh bûye. Çi lêkolerên dunyayê bin çî jî yên kurdan bin, piranîya wan endamên hîndekarîya zanîngehê bûne. Ji vê rastîya dîrokî dîyar e ku dê di dawiyê de dîsa termînolojîya rêzimanîya kurmancî û dimilkî li zanîngehan bigihîje encameke musteqer. Piştî van rêzimanzanên unîversîteyî, êdî serdemeke nû di dîroka berhemên rêzimanîya kurmancî û dimilî de dest pê kirîye û heta roja me bi gotarên zanistî û berhemên modern berdeyam e. Ji ber vê egerê pêwîst e her lêkolînerên nû di her lêkolîna xwe de cih bide vê lîteratura mezin û biheşmet. Lewra em ji vê serdemê re “*Serdema Berhemên Modern a Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî*” bibêjin maqûl e. Berhemên ku di vê serdemê de hatine dayîn jî, wek xebatên li ser teşepêdana terîmên rêzimanîyê bêne hesabandin, mumkun e.

Çavkanî

- Akin, S. (2013). *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî*. İstanbul: Avesta.
- Alakom, R. (1991). *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Amêdî, S. B. (2012). *Rêzimana Kurdî Kurmancîya Jorî û Jêrî ya Hevberkirî, (Latînîzekirin: M. Xalid Sadinî)*. İstanbul: Dîwan.
- Aydoğan, Î. S. (2013). *Guman-I-Zimanê Kurdî*. Ankara: Lîs.
- Bayezîdî, M. M. (2010). *‘Adat û Rusûmetnameê Ekradîyye, (Ravekirin, Tîpguhêzî û Lêkolîn: Jan Dost)*. İstanbul: Nûbihar.
- Bayezîdî, M. M. (2010). *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî, (Amadekirin: Ziya Avci)*. İstanbul: Lîs.
- Bedîrxan, E. C., & Lescot, R. (tarih yok). *Kürtçe Grameri*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Bedîrxan, E. C., & Lescot, R. (?). *Kürtçe Grameri*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Can, M. (2018). *Bîblîyografyaya Kirmanckî/Zazakî (1963-2017)*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Çem, M. (2013). *Türkçe Açıklamalı Kirmancca (Zazaca) Gramer*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Doğanay, A. (2015). *Bilimsel Yönteme Giriş, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Eskişehir Üniversitesi Yayını.
- Emîn, W. ‘. (2009). *Asoyekîtirî Zimanewanî, Aras, (Bergî Yekem)*. Hewlêr: Dezgay Çap û Belaw-kirdinewey Aras.
- Hassanpour, A. (2005). *Nationalism and Language in Kurdistan/Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*. İstanbul: Avesta.
- Kırkan, A. (2019). *Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının*

Karşılaştırılması (Teza Neçapkirî ya Doktorayê). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

Kurd, R. (2006). *Rêzimana Kurdî*. Dimeşq: Daruzzeman.

Kurdo, Q. (2013). *Rêzimana Kurdî: Kurmancî-Soranî (Ji Soranî: Zülküf Ergün)*. İstanbul: Nûbihar.

Kuzu, A. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Eskişehir Üniversitesi Yayını.

Marif, E. H. (1989). *Raberî Serçawe Le Barey Zimanî Kurdîyewe*. Bexda: Komarî Êraq Wezaretî Roşenbîrî û Rageyandin Dezgay Roşenbîrî û Belawkirdinewey Kurdî.

Özdemir, B., & Askeroglu Arslan, A. (2018). Rusya'nın Kürdoloji Çalışmaları (1787-1947). *İnsan&İnsan*, 197.

Öztürk, M. (2017). *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî*. İstanbul: Lis.

Pilatin, U., & Çelik, Z. (2019). *Ferhenga Perwerdeyê (Kurdî, Tirkî, Îngilîsî)*. İstanbul: Çağaloğlu Akademi Yayınevi.

Şimşir, B. (2009). *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tan, S. (2005). *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê.

Tan, S. (2018). Yekemîn Berhema Rêzimana Kurmancî ya bi Îngilîzî. *The Journal Mesopotamian Studies*.

Tan, S. (2019). *Analîza Du Xebatên Destpêkî yê Rêzimana Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê.

Tuğrul, A. (2010). *Batı'da Kürdoloji Çalışmaları ve Kurumları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Teza Neçapkirî ya Masterê).

Veroj, S. (2014). *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Ava.

Veroj, S. (2015). *Mehmed Mîhrî Hîlav û Kovara Kurdistan*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.